

DWL
REVISITED
INDUSTRIËLE
TERREINEN IN
HERONTWIKKELING

HAL 4

THEATER, DANS, MUZIEK, BEELD

WATERTOREN WEG 200

3063 HA ROTTERDAM

TELEFOON 010 - 412 60 31

TELEFAX 010 - 453 18 17

Routebeschrijving

Met het openbaar vervoer:

Vanaf Centraal Station Rotterdam neemt u tramlijn 3 of 13 richting De Esch.
U kunt uitstappen op de halte Lage Filterweg. U ziet Hal 4 nu links van de watertoren.

Met de auto:

Vanuit Centrum Rotterdam:

De Maasboulevard richting Kratingen uitrijden. Bij het tweede stoplicht na het Shell benzinestation rechtsaf en daarna de tweede afslag links de Watertorenweg op.

Vanuit Amsterdam, Den Haag en Utrecht:

Op de Ring Rotterdam richting Dordrecht de rechter baan aanhouden. Afrit 26 nemen richting Kratingen. Rechtsaf slaan en bij de stoplichten linksaf de Kratingse Zoom op.

Helemaal rechtdoor rijden over het viaduct heen. Na het eindpunt van de tramlijn de tweede afslag rechts nemen (Drinkwaterweg) en uitrijden tot aan Hal 4.

Vanuit Breda en Dordrecht:

Op de A 16 rechterbaan volgen richting Rotterdam Centrum. Na de Van Brienoordbrug de tweede afrit nemen (afrit 26) richting Kratingen. Linksaf slaan en bij de stoplichten linksaf de Kratingse Zoom op. Helemaal rechtdoor rijden over het viaduct heen. Na het eindpunt van de tramlijn de tweede afslag rechts nemen (Drinkwaterweg) en uitrijden tot aan Hal 4.

HAL 4

WATERTOREN WEG 200

3063 HA ROTTERDAM

MANIFESTATIE

DWL Revisited, Industriële terreinen in herontwikkeling

14 t/m 22 september 1996

De manifestatie 'DWL Revisited. Industriële terreinen in herontwikkeling' vindt plaats op het voormalig Drinkwaterleidingterrein in Rotterdam. Het onderwerp van de manifestatie sluit aan op het thema van de Nationale Open Monumentendag 'Het Industrieel Erfgoed', en levert daarnaast een bijdrage aan de discussie over de herontwikkeling van oude industrieterreinen. Getoond wordt hoe architecten en stedenbouwers in hun nieuwe ontwerpen omgaan met de historie in de vorm van de reeds aanwezige architectuur en stedenbouwkundige structuur van deze terreinen.

Het voormalig Drinkwaterleidingterrein werd in de jaren tachtig getransformeerd tot een unieke woonwijk. Vandaag de dag staat de wijk bekend als schoolvoorbeeld van een stadsontwerp waarin geschiedenis en vernieuwing zijn samengegaan. Een aantal van de oude gebouwen, waaronder de watertoren, hebben een herbestemming gekregen en vormen de blikvangers van de wijk. De oude structuur van het terrein heeft als uitgangspositie gediend voor het nieuwe, stedenbouwkundig ontwerp. Het centraal in de wijk gelegen waterbassin is gedeeltelijk gehandhaafd en tot parkzone bestemd. Er omheen is in hoog- en laagbouw de woonwijk De Esch verschenen. Inmiddels zijn er op vele voormalige industrieterreinen in Nederlandse steden antwoorden gegeven op de verhouding tussen de geschiedenis en het nieuwe, maar ook op de relatie tussen wonen, werken en cultuur. Naast het DWL-terrein wordt tijdens de manifestatie ook aandacht besteed aan een aantal van die vergelijkbare terreinen: het GWL-terrein en de Westergasfabriek in Amsterdam, het KNSM-eiland in Amsterdam, het Slachthuisterrein in Den Haag, het terrein rond stichting De Pont in Tilburg en het Sphinx-Céramiqueterrein met het Bonnefantenmuseum in Maastricht.

TENTOONSTELLING:

Een audiovisuele tentoonstelling (projecties van film-, video- en diamateriaal) demonstreert zowel het heden als het verleden van het DWL-terrein. Daarnaast wordt ook de actuele toestand van de vergelijkbare gebieden in beeld gebracht.

De tentoonstelling is tot stand gekomen met de hulp van Hans Werlemann en studenten van de Academie St. Joost in Breda, Jos Stoopman en Hans van den Tol.

HAL 4, DWL-terrein, Watertorenweg 200: 14 t/m 22 september, dagelijks geopend van 12.00-19.00, toegang fl 2,50

EXCURSIES:

HAL 4 organiseert in samenwerking met het ArchiCenter Rotterdam excursies op het DWL-terrein. Onder begeleiding van deskundigen worden ook een aantal gebouwen bezocht.

DWL-terrein, 14, 15, 21 en 22 september, aanvang 14.00, duur ca. 2 uur, kosten fl 5,00, reserveren: ArchiCenter Rotterdam 010-402 32 13

SYMPOSIUM:

Tijdens het symposium worden de ontwerpresultaten van de verschillende terreinen ter discussie gesteld.

Onder voorzitterschap van Bert van Meggelen (directeur van de Academie van Bouwkunst te Rotterdam) houden deskundigen voordrachten over de ontwikkelingen omtrent de verschillende terreinen:

- Elisabeth Poot (dS+V Rotterdam) over het DWL-terrein in Rotterdam
- Kees Christiaanse (Ir. Kees Christiaanse Architects & Planners BV) over het GWL-terrein in Amsterdam
- Ton Schaap (dRO Amsterdam) over het Oostelijk Havengebied in Amsterdam
- Umberto Barbieri (architect) over het Slachthuisterrein in Den Haag
- A. Staalenhoef (Bentham Crowel Architecten BV.bna) over het terrein rond stichting De Pont in Tilburg

Met deze avond willen wij een bijdrage leveren aan zowel de vakdiscussie als aan de identificering van de bewoners met de geschiedenis en de toekomst van de woonplek. Het symposium is daarom niet alleen voor de vakmatig geïnteresseerden, maar ook voor de geïnteresseerde leek, waaronder bewoners en gebruikers.

HAL 4, DWL-terrein: 18 september, aanvang 20.00, toegang gratis. Reserveren: telefonisch 010-412 60 31, per fax 010-453 18 17,

of per antwoordkaart:

ANTWOORDKAART SYMPOSIUM:

Reservering

Naam: .....

Adres: .....

Postcode en Plaats: .....

Telefoon: .....

Aantal personen:.....

**DWL
REVISITED**
INDUSTRIËLE
TERREINEN IN
HERONTWIKKELING

HAL 4

THEATER, DANS, MUZIEK, BEELD

WATERTORENWEG 200

3063 HA ROTTERDAM

TELEFOON 010 - 412 60 31

TELEFAX 010 - 453 18 17

COLOFON

Deze folder verschijnt ter gelegenheid van de tentoonstelling behorende bij de manifestatie 'DWL Revisited. Industriële terreinen in herontwikkeling'.

De hele manifestatie (tentoonstelling, symposium, excursies) speelt zich af in de periode van 14 t/m 22 september 1996, en is een initiatief van HAL 4, studio voor theater, dans, muziek en beeld, Watertorenweg 200 in Rotterdam.

Rotterdam, september 1996

INHOUD

Inleiding	5
Plattegrond tentoonstelling en schermindeling	6
Het DWL-terrein	9
Het GWL-terrein	11
De Westergasfabriek	13
Het KNSM-eiland	15
Het Slachthuisterrein	17
Het terrein rond de Pont	19
Het Sphinx-Ceramiqeterrein	21
Geraadpleegde literatuur	22
Met dank aan	23

INLEIDING

Sinds de jaren zestig kampt elk geïndustrialiseerd land met de gevolgen van de verplaatsing van de werkgelegenheid naar bedrijfscomplexen in parkachtige omgevingen aan de stadsranden. Door deze stroom raakten vele industrieterreinen, die inmiddels volledig ingebed waren in het stedelijk weefsel, verlaten. Voor enkele jaren geleden werden deze terreinen nog op grote schaal gesloopt en ingericht tot monofunctionele woon- of kantoorgebieden. Dit behoort inmiddels tot het verleden.

Langzaam maar zeker kwam er in de jaren zeventig een beweging op gang van herwaardering van de oude industriële architectuur en de stedenbouwkundige structuur van de voormalige industrieterreinen. Vanaf de vroege jaren tachtig is herbesteding, dat wil zeggen het behoud van dergelijk industrieel erfgoed steeds meer onderdeel van de bouweconomie geworden. Het aantal geslaagde herbestedingsprojecten neemt sterk toe.

Natuurlijk is herbesteding nauw verbonden met grote financiële en politieke belangen. Maar een herbestedingsplan volstaat niet alleen als het lucratief en efficiënt is. Tevens wordt als eis gesteld dat het nieuwe ontwerp de geschiedenis van de plek en de architectuur in zich draagt.

Het voormalig Drinkwaterleidingterrein (DWL-terrein) in Rotterdam staat vandaag de dag bekend als schoolvoorbeeld van een stadsontwerp waarin de geschiedenis en de vernieuwing samengaan. In de jaren tachtig werd dit terrein getransformeerd tot een unieke woonwijk waar men met veel plezier woont. Het uitgangspunt bij deze functieverandering was de handhaving van een groot deel van het historische arsenaal aan architectuur, en het benutten van de gegeven ondergrond voor een nieuwe stedenbouwkundige structuur. Inmiddels vinden vele voormalige industrieterreinen in Nederlandse steden een nieuwe bestemming, waarbij ondanks het nieuwe programma de identiteit van de plekken bewaard blijft. Opvallend is dat bij de formulering van de nieuwe functie niet alleen antwoord wordt gegeven op het vraagstuk tussen geschiedenis en het nieuwe, maar ook op de relatie tussen wonen, werken en cultuur. De terreinen worden als het ware multifunctioneel.

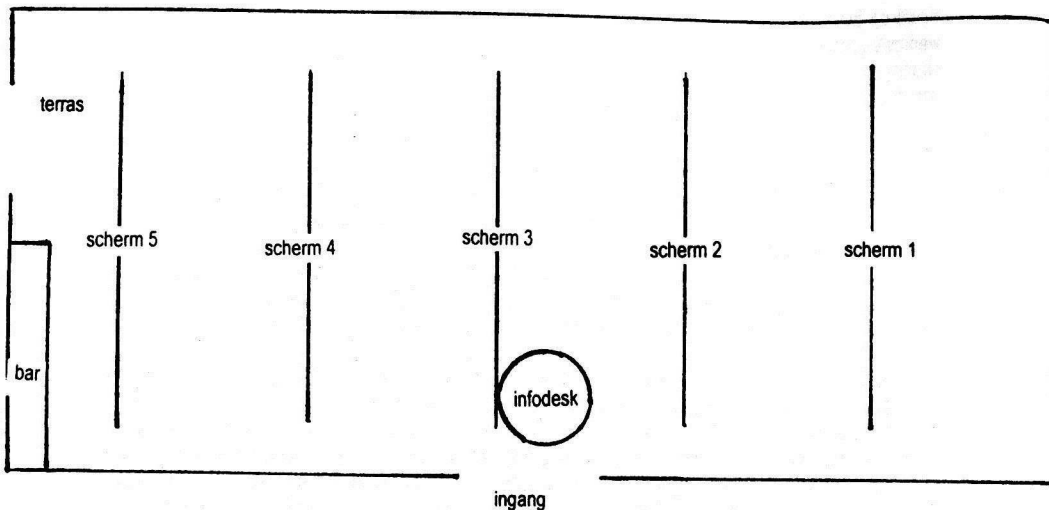
Door Monumentenzorg is in 1996 uitgeroepen tot het jaar van het 'Industrieel Erfgoed'. Dat, en de actualiteit van de vakdiscussie over herbesteding van onze industriële geschiedenis, bracht HAL 4 op het idee om een manifestatie aan dit thema te wijden. De betrokkenheid van HAL 4 wordt versterkt door het feit dat zij is gevestigd op het voormalige DWL-terrein in Rotterdam.

De tentoonstelling in HAL 4 is een audiovisuele tentoonstelling die de sfeer van verschillende herontwikkelde industrieterreinen in Nederland oproept. Door middel van de projectie van film-, video- en diamateriaal wordt zowel de geschiedenis als de huidige toestand van het DWL-terrein gedemonstreerd. Daarnaast is ook de actuele toestand van vergelijkbare terreinen in beeld gebracht: Het GWL-terrein gekoppeld aan de Westergasfabriek in Amsterdam, het KNSM-eiland in Amsterdam, het Slachthuissterrein in Den Haag, het terrein rond het gebouw van de stichting voor de Hedendaagse Kunst De Pont in Tilburg en het Sphinx-Ceramiqueterrein in Maastricht.

Het is overigens niet zo dat voor elk van deze terreinen een zelfde ontwikkelingsstrategie van toepassing is. Elk herbestedingsproject kent zijn eigen methode van aanpak, programma van eisen, ontwerpers, problemen e.d. Maar wat ze met elkaar gemeen hebben is de herinnering aan de geschiedenis die het nieuwe ontwerp in zich draagt. Deze folder poogt op eenvoudige wijze daar iets meer over te vertellen, en vormt daarmee een toelichting op de tentoonstelling.

Chantal van der Zijl

PLATTEGROND TENTOONSTELLING EN SCHERMINDELING

indeling scherm 1

I	II	III
IV	V	VI

I t/m III. Historische dia's DWL-terrein, afkomstig van de gemeentelijke archiefdienst Rotterdam en het Waterbedrijf Europoort.

IV. Recente omgevingsvideo DWL-terrein, gemaakt door Claudi Comaz, Hans van den Tol en Hans Werlemann.

V. Videocompilatie DWL-terrein gemaakt door Hans van den Tol, met filmmateriaal afkomstig van Bob Entrops 'De andere kant van de Tunnel', Floor Peters' 'Landscapes', Frans Zwartjes' 'Pentimento', van de jeugdserie 'Switch' van de NCRV en van het Waterbedrijf Europoort.

VI. Vertraagde 16mm-film DWL-terrein uit 1983-84, gemaakt door Hans Werlemann.

	indeling scherm 2	
Sphinx-Ceramiqeterrein Maastricht	Sphinx-Ceramiqeterrein Maastricht	GWL-terrein/ Westergasfabriek Amsterdam

	indeling scherm 3	
Slachthuissterrein Den Haag	Slachthuissterrein Den Haag	GWL-terrein/ Westergasfabriek Amsterdam

	indeling scherm 4	
Terrein rond De Pont Tilburg	Terrein rond De Pont Tilburg	KNSM-eiland Amsterdam

	indeling scherm 5	
DWL-terrein Rotterdam	DWL-terrein Rotterdam	KNSM-eiland Amsterdam

Centrumgebied:

1 restauratie Watertoren, 2 wijk- en winkelcentrum De Esch, 3 jongerenhuisvesting in snelfiltergebouwen, 4 kantoren in snelfiltergebouwen, 5 energiezuinige woningen, 6 bejaardenflat, Honingerdijkterrein
7 woongebouw De Schicht, 8 flexibele woningen

Lage filters:

9 stroken woningen, 10 studentenflat, 11 basisschool De Esch

Binnenbassin:

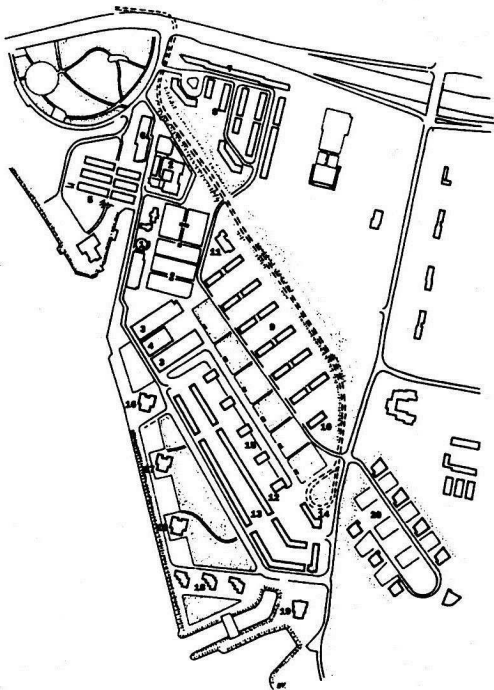
12 woningbouw, 13 woningbouw, 14 basisschool de Watertoren, 15 stadsvilla's

Buitenbassin:

16 woontoren, 17 woontoren, 18 waaivormige woontorens, 19 woontoren Tympanon

Hoge filters:

20 woontorens

SITUATIE DWL-TERREIN

(uit: Cusveller, S. (red.), Drinkwatereleidingsterrein (DWL), Rotterdamse Kunststichting Uitgever, 1995)

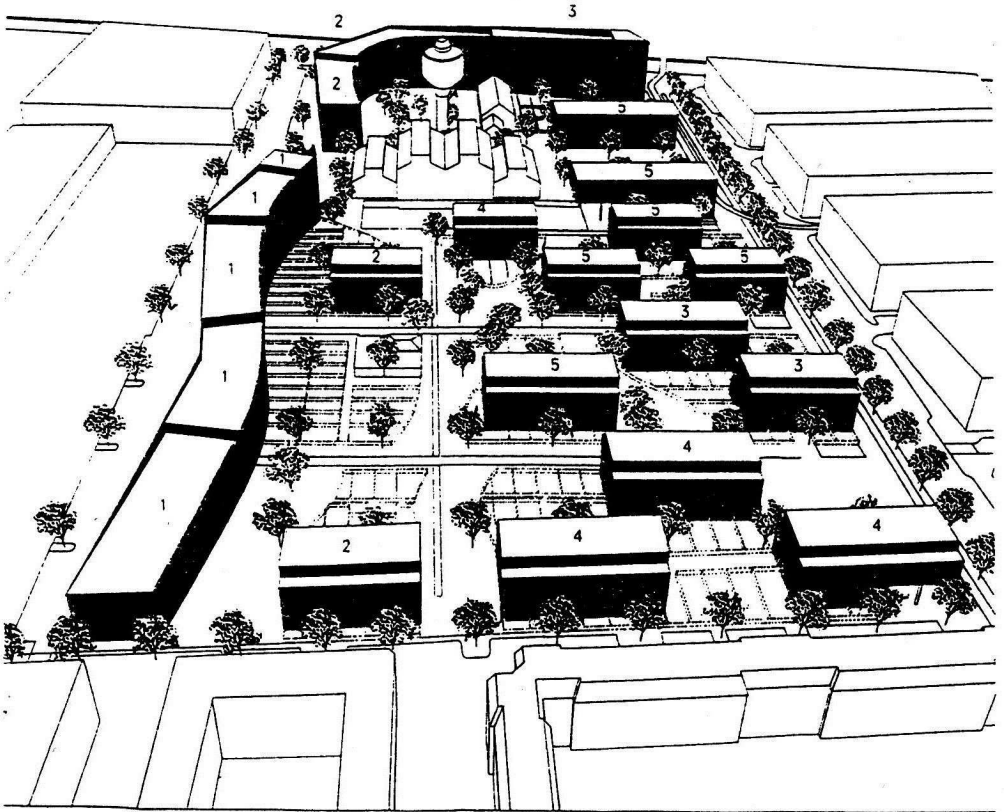
HET DWL-TERREIN

In 1973 werd besloten dat het Drinkwaterleidingbedrijf van Rotterdam, gelegen aan de Maas in Rotterdam Kralingen, naar een lokatie bij de Van Brienoordbrug zou verhuizen. Voor het vrijgekomen terrein werden toen een paar toekomstvarianten bedacht: een reusachtig pretpark of een woonwijk. De roep om woningbouwlocaties als overloopgebieden voor de stadsvernieuingswijken was van doorslaggevende betekenis om het DWL-terrein de bestemming van woonwijk te geven. Een gewichtige rol bij deze keuze werd gespeeld door de coöperatieve vereniging Utopia. Dit is een groep architecten, technici en vormgevers die gezamenlijk activiteiten ondernemen. In 1977 verzocht Utopia de gemeenteraad het watertorencomplex op het terrein te mogen betrekken zolang er nog geen definitieve bestemming voor het terrein gekozen was. Het volgende jaar kregen zij de sleutel. Zij begonnen een woon- en werkgemeenschap in het markante watertorencomplex. Dit complex leende zich uitstekend voor verbouwing tot woonruimten. De werkplaatsen werden getransformeerd tot drukkerij, houtwerkplaats, fotografie- en vormgevingsatelier. Maar ook tot ruimten met een meer openbaar karakter: een café annex restaurant onder in de watertoren, en een culturele ruimte HAL 4 in de voormalige bankwerkerij.

Tegelijkertijd maakte Utopia studies naar een mogelijk hergebruik van zowel de aanwezige gebouwen als de aanwezige (infra)structuur voor de herinrichting van het gebied tot woonwijk. De waarde van deze studies lag niet zozeer in de plannen zelf, als wel in de ideeënstroom die er door op gang werd gebracht. Utopia wist zo een inspirerende invloed uit te oefenen op de architectonische en stedenbouwkundige invulling van de wijk.

Twee van de drie aanwezige snelfiltergebouwen zijn verbouwd tot wooneenheden naar een ontwerp van W. Patijn. De derde werd betrokken en verbouwd door het architectenbureau Kraaijvanger.Urbis. Eveneens van het bureau Kraaijvanger.Urbis is het ontwerp voor het vroegere pompstation waar het wijk- en winkelcentrum is ondergebracht.

De stedenbouwkundige hoofdopzet, van de hand van Elisabeth Poot, lag grotendeels vast en werd bepaald door de aanwezige technische infrastructuur. Het centraal in de wijk gelegen waterbassin is slechts gedeeltelijk gedempt en inclusief de karakteristieke bedieningshuisjes tot parkzone bestemd. Er omheen verscheen in hoog- en laagbouw de woonwijk De Esch. De bebouwing op het hele terrein valt te verdelen in zes buurten, samen goed voor 2450 woningen. De architectuur van de verschillende woonbouwtypen, waaronder energiezuinige woningen bovenop de reinwaterkelders van J. van Ringen, stadsvilla's van de Nijl architectencombinatie, een seniorenflat van E. Bakema en 'De Schicht' van Pi de Bruijn, is experimenteel getint maar komt sterk met elkaar overeen. Ze is helder en doelmatig. Drie hoge torens waarvan twee naar een ontwerp van SAS-Architecten en één van Pi de Bruijn markeren het gebied vanaf de Maas. Zij dragen bij aan het begeerde metropolitane karakter dat Rotterdam zich wenst. Hier wordt een relatie tussen de stad en de rivier gelegd.

Stedebouwkundig ontwerp GWL-terrein Kees Christiaanse. Architecten & Planners

1 DKV 2 W.J. Neutelings 3 Kees Christiaanse 4 Liesbeth van der Pol 5 Meyer & Van Schooten

STEDENBOUWKUNDIG ONTWERP GWL-TERREIN

(uit: Tilman, H., GWL-terrein Amsterdam. Alternatief voor Compacte stad, de Architect 1995-5, p.52)

HET GWL-TERREIN

In 1994 verlaat het Gemeente Waterleidingbedrijf van Amsterdam het terrein aan de Haarlemmerweg in het stadsdeel Westerpark en wordt gestart met de bouw van een nieuwe woonwijk. Al in 1992 was door het stadsbestuur het initiatief genomen tot de bouw van een milieuvriendelijke wijk en lag dit vast in een stedenbouwkundig programma van eisen. De te ontwikkelen wijk is één van de voorbeeldprojecten in het kader van het door het ministerie van VROM geïnitieerde 'Duurzaam Bouwen'.

Op het GWL-terrein, dat op dit moment in aanbouw is, ligt de stedenbouwkundige invulling in handen van drie verschillende bureaus. Het stedenbouwkundig plan is ontworpen door Kees Christiaanse, het maaiveld ontwerp is gemaakt door West 8 Landscapearchitects en de regels voor het bouwen zijn opgesteld door het milieubureau BOOM in samenwerking met Kees Christiaanse. Het resultaat is een parkachtige omgeving, waarbij de nieuwe gebouwen samengaan met een aantal gehandhaafde gebouwen van het drinkwaterleidingbedrijf en waarbij hoge bebouwing aan de noord-west rand het wijkje bescherming biedt tegen verkeerslawaaï en wind.

Het voormalige magazijngebouw krijgt een woonwerkbestemming. Bij voldoende belangstelling bestaat de mogelijkheid dat er een woongroep in gehuisvest gaat worden. Verder wordt het toegangsgebouwtje van reinwaterkelder 2 met een deel van de muur gehandhaafd als onderkomen voor de wijktransformator. En mocht daar voldoende belangstelling voor zijn dan kan het uitgebreid worden met een kweekkas. Voor het oude machinepompgebouw is tot op heden nog geen nieuwe bestemming gevonden.

De nieuw te realiseren architectonische invulling waarbij als vanzelf architectuur en milieutechnische oplossingen in elkaar overgaan, is verricht door vijf architectenbureaus; DKV Architecten, W.J. Neutelings architectuur, Kees Christiaanse Architects & Planners, Liesbeth van der Pol architect en Meyer & Van Schooten architecten. In totaal gaat het om 14 vrijstaande bouwblokken samen goed voor circa 465 woningen, met flexibele plattegronden en een goede oriëntatie op de zon.

Op dit moment staat de realisatie van het GWL-terrein nog in de kinderschoenen, maar wat nu al wel aanspreekt is de eenvoudige opzet ervan.

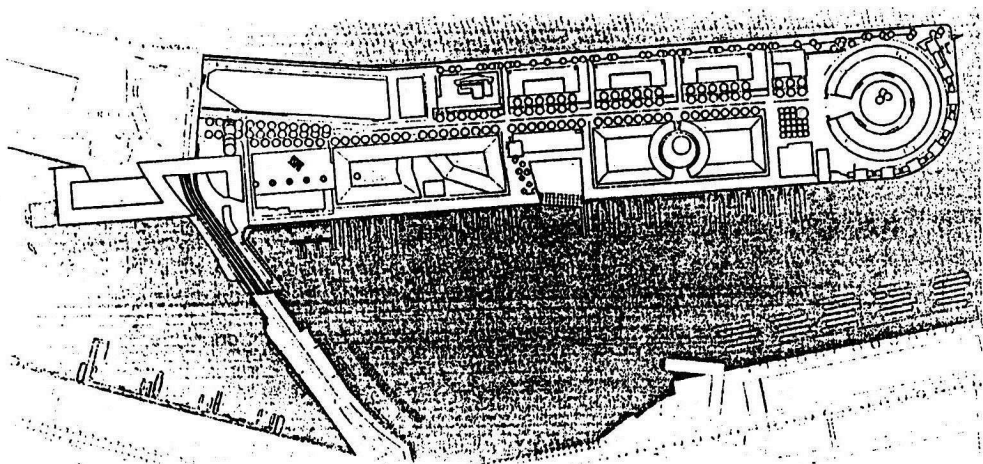

LUCHTFOTO MET IN HET NOORDEN HET WESTERGASFABRIEK TERREIN, EN IN HET ZUIDEN
HET GWL-TERREIN
(KLM Aerocarto b.v., Schiphol (ansichtkaart))

DE WESTERGASFABRIEK

Op het gebied van culturele activiteiten laat het programma voor het GWL-terrein misschien wel wat te wensen over. Echter aan de andere kant van de Haarlemmerweg in het stadsdeel Westerpark bevindt zich het voormalige gasfabrieksterrein dat er wel volop aan tegemoet komt. Door de vondst van aardgas in Slochteren werd vanaf het terrein alleen nog gas gedistribueerd en werd besloten het gemeentelijk energiebedrijf er voorlopig te vestigen. Toen in 1992 het energiebedrijf het terrein definitief verliet, werden de gebouwen en het terrein formeel overgedragen aan de stadsdeelraad. Al vanaf de jaren zeventig werd door het stadsbestuur gediscussieerd over wat de toekomstige bestemming van het terrein zou kunnen worden. In 1989 werd ingezien dat het hele complex van enorm architectonisch belang is. Vrijwel alle gebouwen zijn van de architect Isaac Gosschalk en dateren uit de periode 1883-1885; enkele gebouwen zijn later toegevoegd. Dertien gebouwen waaronder de Westergasfabriek, de Gashouder, het Zuiveringshuis en het Machinegebouw werden dan ook definitief van de slopershamer gered en kregen een plaats op de monumentenlijst.

Verder had de stadsdeelraad in 1992 besloten de gebouwen voorlopig en op tijdelijke basis te verhuren. De nadruk lag hierbij op cultuur in de ruimste zin van het woord. Deze tijdelijke invulling werd een groot succes. Sinds die tijd worden er in de gebouwen vele voorstellingen, exposities, evenementen en manifestaties georganiseerd. Op dit moment is het beleid van de Stadsdeelraad erop gericht deze culturele bedrijvigheid nog meer te versterken. Dat is niet alleen ten gunste van de werkgelegenheid in de stad Amsterdam, maar ook de economie van de omliggende buurten wordt ermee gestimuleerd. De kern van de gebruikersgroep wordt zoals gezegd gevormd door culturele bedrijvigheid zoals distributie, organisatie, catering en decorbouw. Maar er is ook ruimte beschikbaar voor opleidingen, en naast de georganiseerde publiekstrekkende functies treft men op het terrein ook winkels en kantoorruimte aan. Het voormalige fabrieksterrein wordt een park met een dubbele functie: festivalterrein en groenvoorziening voor de omliggende buurten. Het terrein beschikt niet over woonmogelijkheden.

PLATTEGROND KNSM-EILAND

(uit: Koster, E., Oostelijk havengebied Amsterdam. Eastern Docklands, p.58)

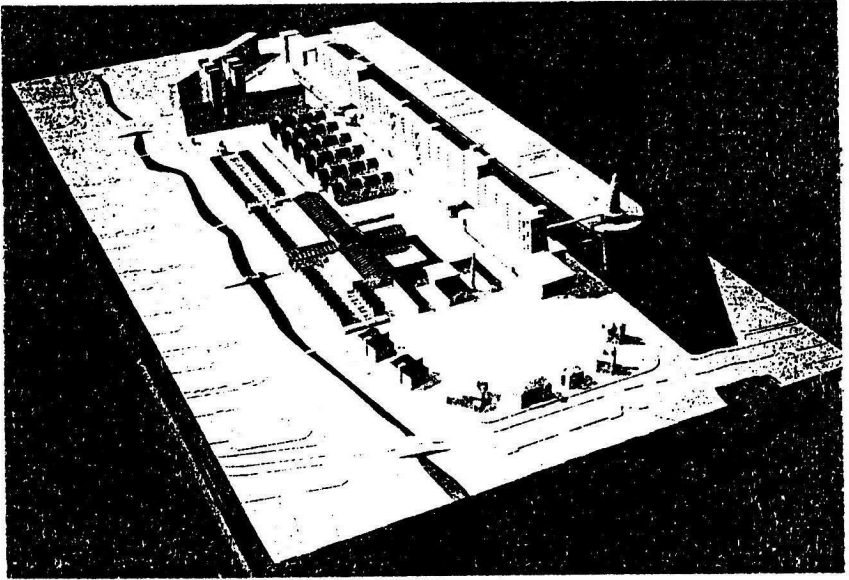
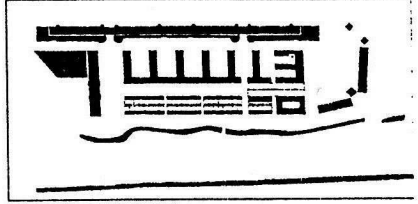
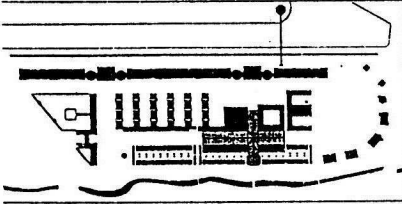
HET KNSM-EILAND

Het KNSM-eiland vormt onderdeel van het Oostelijk havengebied in Amsterdam. De aanleg van een nieuw, speciaal op container- en bulktransport ingericht havengebied aan de westkant van Amsterdam betekende de ondergang van het van meet af aan de verkeerde kant van de stad gelegen Oostelijk havengebied. In 1975 besloot de Amsterdamse gemeenteraad het Oostelijk Havengebied een woonbestemming te geven. Herbesteding van het hele gebied bestaande uit diverse schiereilanden is daarmee het grootste naoorlogse bouwproject in de kern van Amsterdam. Uitgangspunt van alle deelplannen is dat de nieuwbouw uitdrukkelijk reageert op het specifieke karakter van het voormalige havengebied. In de praktijk resulteert het per schiereiland in een ander stedenbouwkundige visie en een steeds weer geheel andere wijze van inrichting.

In 1988 werden de eerste woningen opgeleverd op het voormalige Abattoirterrein. In 1989 werd gestart met de ontwikkeling van het sinds 1979 in onbruik geraakte KNSM-eiland. In 1979 had de Koninklijke Nederlandse Scheepvaart Maatschappij haar poorten definitief gesloten. De herinrichting van dit eiland stuitte bij aanvang op protest van de toenmalige krakers/bewoners die overigens met steun van de overheid een 'tegenplan' hadden laten ontwerpen door het architectenbureau Van Herk & De Kleijn. Maar het plan van de dienst Ruimtelijke Ordening kreeg echter de voorkeur van de verschillende betrokken partijen. De architect-stedenbouwkundige Jo Coenen werd vervolgens ingeschakeld voor het maken van een gedetailleerd stedenbouwkundig masterplan in het verlengde van het plan van de dienst voor het hele schiereiland. Dit inmiddels vrijwel volledig uitgevoerde plan is vormt een uitzonderlijk monumentaal geheel. De maatvoering van de gebouwen is afgestemd op het grootschalige karakter van de havenbekkens. De hoofdopzet van de stedenbouwkundige structuur bestaat uit twee rijen grote gebouwen aan weerszijde van een brede boulevard. Aan de zuidkant ervan liggen twee zeer beeldbepalende superblokken van 170 meter lang, 60 meter breed en acht verdiepingen hoog. Het donkergrijze woongebouw met schuine aluminium daken is een ontwerp van de Berlijnse architecten Kollhoff en Rapp. Het naastgelegen blok met rond binnenhof is van de Belgische architect Bruno Albert. Tussen de superblokken ligt een serie van gehandhaafde havengebouwen. Deze havengebouwen zijn ten behoeve van de voormalige krakers/bewoners verbouwd tot sociale huurwoningen, en het oude kantinegebouw is verbouwd tot ateliers. Op de kop van de verbindingdam naar het schiereiland wordt een derde superblok gerealiseerd en ligt het voormalige havengebouw van de KNSM, Loods 6 genaamd, waarin een groot aantal ateliers en vormgevingsbedrijven zijn gehuisvest.

De noordkade bestaat uit een verticaal accent in de vorm een hoge woontoren van de architect Wiel Arets en drie zeslaagse appartementgebouwen van Paul en Frank Wintermans. Tot slot wordt de afronding van het schiereiland gevormd door half vrijstaande villa's van de hand van Jo Coenen zelf, die als een soort snoer om een rond appartementgebouw zijn gerangschikt.

Stedebouwkundig ontwerp slachthuissterrein uit 1988 (links)
en de herziene versie uit 1992 (rechts).

Maquette van het oorspronkelijke ontwerp, waarin het
definitieve ontwerp van de Lamel is ingemonteerd.

ONTWERP EN MAQUETTE SLACHTHUISSTERREIN VAN ALDO ROSSI

(uit: Steketee, A., Rossi's Haagse reus. macht en onmacht van een supervisor, Archis 1992-11, p.17)

HET SLACHTHUISTERREIN

Het Slachthuissterrein in Den Haag, met bouwsels vanaf 1911 en later, ligt tussen de Laakhaven en het vroegere stroompje de Laak. Het terrein heeft als het ware een overgangspositie tussen de bedrijfsbebouwing aan de havens en de woonwijk Laakkwartier. Het van oorsprong gemeentelijk slachthuis is na de privatisering en faillissement sinds 1981 in het bezit van de gemeente. Eind jaren tachtig werd er nog slechts gedeeltelijk gebruik van gemaakt. Toch zag de gemeente wel de kwaliteit van het complex in. Een aantal structuurbepalende elementen waren nog duidelijk aanwezig: de entree, ingeleid door twee identieke villaatjes, een ruim plein met bomen waar de aan- en afvoerroute samenkomen en de glazen overkapping van de binnenstraat langs de slachthallen. In 1988 gaf de gemeente Den Haag de Italiaanse architect Aldo Rossi de opdracht voor het maken van een plan voor het in onbruik geraakte slachthuissterrein. Op circa 7,5 hectare grond wilde de gemeente minstens 800 woningen realiseren. En twee hectare was bestemd voor verschillende sociaal-culturele en commerciële bureaucratische functies. Uitgangspositie was verder dat getracht ging worden het gros van de creaties van de Gemeentewerken ontwerpers A.A. Schadee en N.A. Smits te behouden. Bovendien moest vanwege de geïsoleerde ligging van het terrein de aansluiting met omliggende gebieden goed aangepakt worden.

Grofweg bestaat het ontwerp van Rossi uit vijf delen. De noordwestrand wordt gevormd door een 11 en soms 16 verdiepingen hoge megastructuur met bedrijven aan de kade en daarboven woningen. De zuidostrand wordt gevormd door een dubbele rij eengezinswoningen met tuinen en op het gebied er tussen bevindt zich een kamstructuur van portiek-etage woningen in vier lagen. Verder is het noordoostelijke deel middels gerestaureerde woningen, twee toegevoegde urban villa's en aanwezige bomen een soort dorpsplein. Het zuidwestelijk deel wordt tenslotte gedomineerd door een woontoren van tien verdiepingen. De megastructuur, de Lamel genaamd, aan de kade heeft Rossi zelf ontworpen en is uitgevoerd door de architect Carel Weeber. De verdere architectonische invulling van het terrein is van de hand van vier jonge Nederlandse architecten(groepen): Madeleine Steigenga, Ema van Sambeek, Herman de Kovel en Frank en Paul Wintermans onder supervisie van Rossi.

In Rossi's ontwerp is de oorspronkelijke structuur van het terrein gehandhaafd. Echter onder invloed van factoren als een veel te krap budget en een te groot wensenpakket is er gedurende de uitvoering fundamenteel veel gewijzigd ten opzichte van het oorspronkelijke plan en de architectonische invulling. En van de bestaande architectuur is helaas toch nog veel verloren gegaan.

Situatie. Het stedenbouwkundig plan is van Benthem Crouwel. De woningen van Neutelings en het Pont-museum vormen de wanden van een stedenbouwkundige binnenruimte, waar nog urban villa's van Rudy Uytengaak gebouwd zullen gaan worden.

- 1 Pont-museum Benthem Crouwel
- 2 Aanleunwoningen Wiel Arets
- 3 Urban villa's Rudy Uytengaak
- 4 Woningen Willem Jan Neutelings
- 5 Kantoren Benthem Crouwel
- 6 Politiebureau Storimans
- 7 Verbouw tot atelierwoningen Architectenwerkgroep Tilburg
- 8 Woningen Arets

SITUATIE TERREIN DE PONT

(uit: Melet, E., *Individuele expressie binnen een coherent geheel*. Woningen van Willem Jan Neutelings, de Architect 1996-6, p.65)

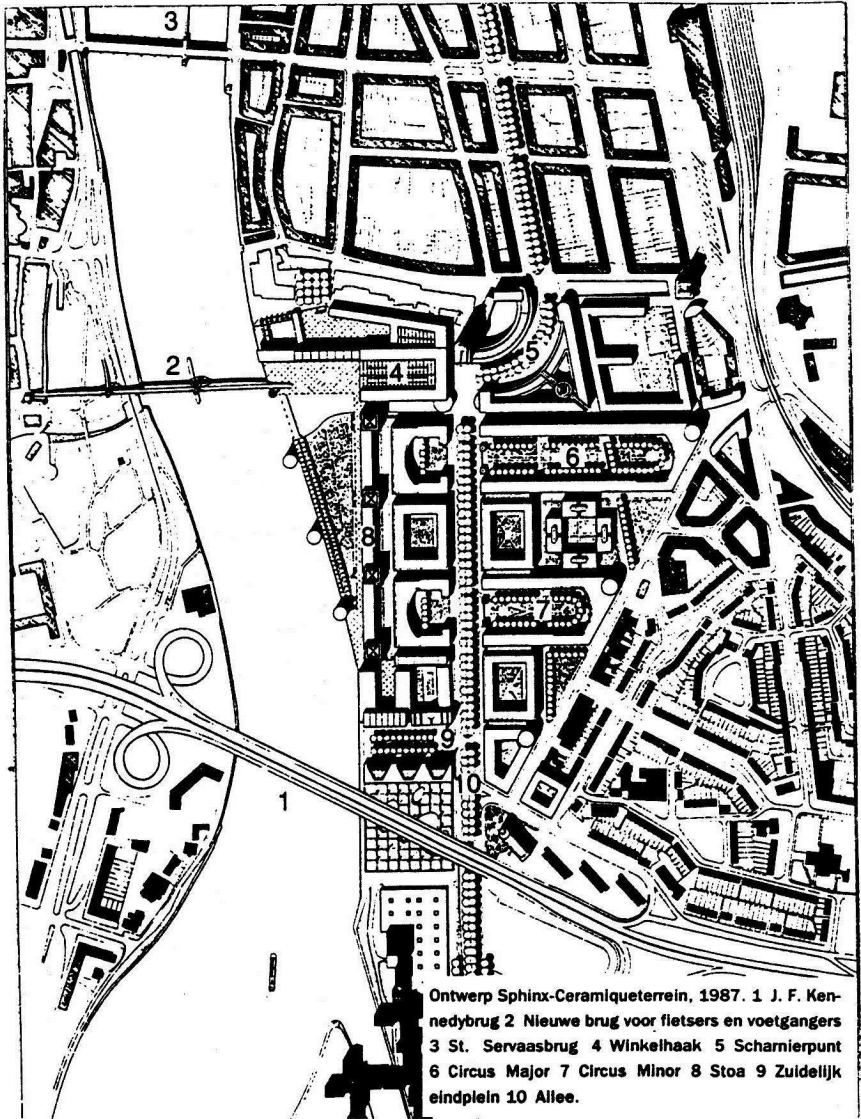
HET TERREIN ROND DE PONT

Het voormalig wolspinnerijcomplex Thomas de Beer bevindt zich ten zuiden het Wilhelminapark en de Kwaadestraat in Tilburg. De in 1988 in het leven geroepen stichting De Pont gaf aanzet tot de verbouwing van de wolspinnerij, een onderdeel van een groter complex, tot een museum en ateliers voor hedendaagse kunst. In 1990 toen de fabriek nog in bedrijf was, werd aan Benthem en Crowwel Architecten de opdracht tot verbouw verstrekt. Het uitgangspunt was om 'iets van het verleden' te bewaren. Dit heeft erin geresulteerd dat het getoonde fabricageproces zoveel mogelijk in tact gelaten is. Alleen enkele in slechte staat verkerende onderdelen, zoals het dak en de vloer zijn vervangen. Het museum heeft dezelfde indeling gekregen als de fabriek had: drie zones met expositieruimtes, de grote hal en daartussen kabinetten om kunstwerken in te etaleren.

Aan de buitenkant geeft het gebouw niets prijs van het interieur, het ziet eruit als een eenvoudige vierkante doos. Een uitzondering daarop vormt de entree in de vorm van een tourniquet en de luifel daarboven. Overigens zijn de ingangsluifel met de balie, toiletten en restaurant de enige duidelijke vormgegeven en zelfstandig toegevoegde elementen in het hele ontwerp.

Voor het voormalige fabrieksterrein rond het museum hebben Benthem en Crowwel ook het stedenbouwkundig plan gemaakt. Het betreft een klein woonwijkje dat is opgezet met dezelfde openheid in het bebouwingsplan als voor het museum, en waarbij het karakter van het binnenterrein grotendeels gehandhaafd blijft. Via een poortje kan het wijkje betreden worden. De randen van het terrein zijn gevuld met bebouwing en op het binnenterrein worden losse gebouwen geplaatst.

Het museum, en de woningen met shed-daken van W.J. Neutelings vormen de wanden van de binnenruimte. In het midden worden urban villa's van Rudy Uytengaak gebouwd. In het Noorden wordt het terrein afgesloten door kantoren naar een ontwerp van Benthem en Crowwel en het politiebureau Storimans. Ten zuiden van het museum bevinden zich de aanleunwoningen van Wiel Arets, die ook nog ten noord-westen van het museum een blokje woningen op zijn naam heeft staan. Tot slot wordt een pand op het zuid-oosten van het terrein verbouwd tot atelierwoningen door de Architectenwerkgroep Tilburg.

ONTWERP SPHINX-CERAMIQUETERREIN VAN JO COENEN

(uit: Cusveller, S., De architectuur van de stad. een kritiek op Coenens ontwerp voor het Sphinx-Ceramiqeterrein, de Architect 1990-3, p.51)

HET SPHINX-CERAMIQUETERREIN

Aan de oever van de Maas tegenover het historische centrum van Maastricht wordt op dit moment het nieuwe stadsdeel Ceramique gerealiseerd.

In 1987 bood het Sphinx-Ceramiquebedrijf wegens blijvende financiële problemen het hele fabrieksterrein aan de gemeente te koop aan. De architect Jo Coenen werd al spoedig aangetrokken voor een ontwerp van een masterplan voor het hele terrein, waarin het terrein als stedelijk knooppunt recht zou worden gedaan. Dit plan, als schakel tussen de binnenstad en Randwyck, is erg ambitieus, introvert, niet historiserend, monumentaal, met een eigen identiteit en een hoge stedelijke dichtheid. Met behulp van de aan de klassieke stad ontleende systematiek van boulevards, bouwblokken en pleinen, genaamd avenue, circus en stoa geeft Coenens plan invulling aan het gebied.

Jo Coenen heeft in zijn plan op geheel eigen wijze gezocht naar schakels die de twee totaal verschillende schalen van de historische binnenstad en Randwyck met elkaar kunnen verzoenen. Een noord-zuid allée met dwars erop gelegen binnenhoven (circussen genoemd) geven het terrein identiteit en ruggegraat. Langs deze as zijn de overige elementen van het plan in een combinatie van open en gesloten bouwblokken gegroepeerd.

De complexe 'winkelhaak' tracht op symbolische wijze de heldere lineaire parallel structuur te koppelen aan de brokkelige, organisch gegroeide oude Wyck. De Stoa, als groene parkdriehoek langs de rivier geeft aansluiting met het zuidelijk gelegen Randwyck. Een gedeelte van de oude stadsmuren wordt in het park geïntegreerd. Een voetgangersbrug geeft verbinding met de westelijke binnenstad.

Voor de architectonische invulling van het gebied is een keur van architecten aangetrokken waaronder: Buro Boosten, Mario Botta, Arno Meijis, Wiel Arets, Luigi Snozzi en Bruno Albert.

Een belangrijke rol is weggelegd voor de oever van de Maas. Deze plek is bestemd voor de stadsbibliotheek, het theater, een tentoonstellingsruimte en de woningen van de Stoa. Inmiddels is hier al het Bonnefantenmuseum van Aldo Rossi verschenen. De markante Wiebengahallen zouden in eerste instantie als industrieel monument behouden blijven en een museumbestemming krijgen. Uiteindelijk is er slechts een fragment van blijven staan, dat ruimte biedt aan tentoonstellingen. Het museum van Rossi staat er nu pal naast.

Op het terrein stonden overigens vele interessante gebouwen die helaas uiteindelijk vrijwel allemaal ruimbanaan hebben moeten maken voor de grote stedenbouwkundige ingreep. Helaas is het dan ook niet gelukt om de eeuwenlange geschiedenis van het Ceramiqueterrein te herkennen in de nieuwe invulling. Niet in het stratenplan, en ook niet in de architectuur. En hiermee vormt dit terrein in herontwikkeling eigenlijk een uitzondering op de andere in deze folder opgenomen terreinen.

Natuurlijk moet hierbij wel in beschouwing worden genomen dat een plan op dergelijke schaal tijdens de ontwikkelingsfase steeds weer verandert. Dit kwam ook al duidelijk naar voren tijdens de ontwikkeling van het Slachthuisterrein in Den Haag.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Boeken:

- Berens, H. en D. Camp (red.), DWL-terrein Rotterdam. Van waterfabriek tot woonwijk, Uitgeverij 010, Rotterdam 1991.
- Koster, E. (red.), Oostelijk havengebied Amsterdam. Eastern Docklands, Architectura & Natura, Amsterdam 1995.
- Vercauteren, J.B.M. (red.), Ceramique Maastricht, Uitgeverij 010, Rotterdam 1996.
- Ontwikkelingsplan voor de Westergasfabriek, Stadsdeel Westerpark, Amsterdam 1996

Artikelen:

- Cusveller, S., De architectuur van de stad. een kritiek op Coenens ontwerp voor het Sphinx-Ceramiqueterrein, de Architect 1990-3.
- Cusveller, S., De kaart, niet het gebied. Ontwerpen voor het KNSM-eiland, de Architect 1991-2.
- Cobbens, L., Gehuld in zwijgzaamheid. Recent werk van Benthem Crowwel, de Architect 1993-2.
- Kerkdijk, H., Een vitaal monument. Het Bonnefantenmuseum van Aldo Rossi in Maastricht, Archis 1995-3.
- Koek, R., Rossi's Haagse vertellingen. Ontwerp voor herbestemming slachthuissterrein, de Architect 1988-9.
- Lootsma, B. en M. van Stralen, Architectuur contra stedeboom. Ideeën en werk van Hans Kollhoff, de Architect 1990-10.
- Melet, E., Individuele expressie binnen coherent geheel. Woningen van Willem Jan Neutelings, de Architect 1996-6.
- Steketee, A., Rossi's Haagse reus. Macht en onmacht van een supervisor, Archis 1992-11.
- Tilman, H., GWL-terrein Amsterdam. Alternatief voor de Compacte Stad, de Architect 1995-5.
- Vermeulen, P., De functie van de context bij Benthem Crowwel. Voorbij het dualisme, Archis 1996-6.
- Westrik, J., Duurzaam bouwen op het GWL-terrein in Amsterdam. Een milieuvriendelijke woonwijk van Kees Christiaanse, Archis 96-5.
- Wortmann, A., L'architettura del mondo. Aldo Rossi's ontwerp voor Den Haag in het licht van zijn internationale optreden, Archis 1988-9.

MET DANK AAN:

De hele manifestatie wordt mede mogelijk gemaakt door:

Breur IJzerhandel Vlietlaan bv
Capi-Lux Vak
deslgemeente Kralingen Crooswijk
dS+V Rotterdam
Ministerie van VROM
Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam
Stimuleringsfonds voor Architectuur
Volkswoningen
Waterbedrijf Europoort

Materiaal is geleverd door:

Academie St. Joost Breda
Bob Entrop
coöperatieve vereniging Utopia
Floor Peters
Frans Zwartjes
gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam
Lantaam/Venster
NCRV

Aan de tentoonstelling werkten mee:

Peter van Charante
Geert Hoogeveen
Heleen van Kooij
Hans Mesman
Evan van der Most
James Rubery
Erik van Steenes
Jos Stoopman
Hans van den Tol
Ivo van der Wal
Hans Werleemann
Wouter Wolfs
Chantal van der Zijl